

สตรีศึกษาหัวเมืองเชียงใหม่: ต้นไม้ข้างรั้ว

Women's Studies at Chiang Mai : The Tree at the Edge of Garden

นงเยาว์ เนาวรัตน์¹
Nongyao Nawarat

คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Faculty of Education, Chiang Mai University

Received: 25th September 2021

Revised: 1st December 2021

Accepted: 7th December 2021

¹ รองศาสตราจารย์ ดร. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และหัวหน้าศูนย์พัฒนาธรรมและนโยบายการศึกษา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. Nongyao Nawarat (Assoc. Prof. Dr.) Faculty of Education, Chiang Mai University; Head of the Center for Multiculturalism and Education Policy, Social Research Institute Chiang Mai University.
Email: nongyao.n@cmu.ac.th/nyayee@hotmail.com

Abstract

This paper is divided in two parts. The first part is primarily intended to be a reminiscence by the author toward Associate Professor Virada Somsawadi who devoted her wisdom and spiritual force to “mold and shape” women’s studies and the feminist community at Chiang Mai University and in the whole Southeast Asia Sub-region until her last breath. Virada Somsawadi was the prime mover in the establishment of the Women’s Studies Center, the Department of Women’s Studies and the Women’s Studies postgraduate program at the Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University. In her capacity as a representative of Thai feminists, she helped to found the Asia Pacific Forum on Women, Law, and Development - APWLD. She was appointed, as a qualified woman, to be a member of the Law Reform Commission of Thailand, an independent organization established under the 2007 Constitution. She also made countless contributions to the advancement of women in various law and development associations and foundations to which she devoted herself actively and tirelessly.

The second part of this paper offers some reflections on the concept of women’s studies classrooms where teaching seeks to become an activity to promote liberation for all women and voiceless people. This is an important concept that Virada Somsawadi left as a legacy to younger generations. The author thinks that it is about time to review the possibility of implementing the teaching activities in women’s studies classroom based on feminism, both inside and outside the higher education system.

Keywords: Virada Somsawasdi, Women’s Studies, Chiangmai, Feminist Classroom, Women’s Knowledge, Activism.

บทคัดย่อ

บทความนี้แบ่งเป็นสองส่วน ส่วนแรกเล่าความทรงจำเล็ก ๆ น้อย ๆ ของผู้เขียน ต่อรองศาสตราจารย์ วิระดา สมสวัสดิ์ ผู้ทุ่มเทอุทิศสติปัญญาและพลังชีวิต “ก่อและปั้น” สตรีศึกษาและชุมชนสตรีนิยม ในอาณาบริเวณอุดมศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จนวาระสุดท้ายของลมหายใจ² วิระดา สมสวัสดิ์ เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงก่อตั้งโครงการศูนย์สตรีศึกษา ภาควิชาสตรีศึกษา และหลักสูตรสตรีศึกษาในระดับมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิตขึ้นในคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นผู้แทน (นักสตรีนิยมไทย) ก่อตั้งสมาคมผู้หญิง กฎหมาย และการพัฒนาแห่งเอเชียแปซิฟิก (Asia Pacific Forum on Women, Law, and Development - APWLD) เป็นกรรมการประเภทไม่เต็มเวลา (ในสัดส่วนผู้หญิง) ของคณะกรรมการปฏิรูปกฎหมาย ซึ่งเป็นองค์กรอิสระที่ก่อตั้งขึ้นตามรัฐธรรมนูญ พุทธศักราช 2550 ทั้งนี้ ยังไม่นับบทบาทในองค์กร สมาคม และมูลนิธิอื่น ๆ ที่ทำงานด้านผู้หญิง กฎหมายและการพัฒนาที่เธอได้อุทิศตนเข้าแล้วทางอย่างแข็งขัน ส่วนที่สองได้เสนอบทสนทนาเล็ก ๆ เกี่ยวกับแนวคิดห้องเรียนสตรีศึกษาที่เป็นปฏิบัติการเพื่ออิสรภาพของผู้หญิงและผู้ไร้เสียงทั้งมวล แนวคิดนี้เป็นมรดกชิ้นสำคัญที่รองศาสตราจารย์วิระดา สมสวัสดิ์ทิ้งไว้ให้แก่คนรุ่นหลัง ผู้เขียนคิดว่าถึงเวลาแล้วที่จะทบทวนความเป็นไปได้ของปฏิบัติการการสอนในห้องเรียนสตรีศึกษาบนจุดยืนสตรีนิยมในอุดมศึกษา

² รองศาสตราจารย์วิระดา สมสวัสดิ์ เดินทางสู่สัมปรายภพอย่างเรียบง่าย ด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองตีบตัน เมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2563 ก่อนงานวันคล้ายวันเกิดเล็กน้อย ปกติพวกเรา เพื่อนพ้องน้องพี่ ลูกศิษย์ลูกหามักถือโอกาสวันสำคัญของอาจารย์วิระดา พบปะ กินข้าว ร้องเพลง ที่ขาดไม่ได้ คือทุเรียนหมอนทองของอาจารย์เปลือย พานิชย์กุล เรื่องเล่าสนุกสุดฮาของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ (ศ.เกียรติคุณ ดร.) และเพลงประสานเสียงทำนองผิดเพี้ยนไปบ้างจากผองเรา ในห้วงที่อาจารย์วิระดาพักรักษาตัวที่บ้าน ได้พูดบ่อย ๆ ว่า ขอมีงานปาร์ตี้บ่อย ๆ พงษ์นี้ยังดี ให้น้องสิณวลและเพ็ญช่วยกันเตรียมชุดขาวพร้อมหมวกใบโปรดไว้รอท่า ผู้เขียนทำงานร่วมกับอาจารย์วิระดามากขึ้นหลังปี 2550 อาทิ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์นักศึกษา รองอุปนายกสมาคม APWLD และอนุกรรมการด้านแพศภาวะ ในคณะกรรมการปฏิรูปกฎหมาย ที่อาจารย์วิระดาเป็นกรรมการ สุดท้ายผู้เขียนใคร่ถือโอกาสนี้ ขอขอบคุณอาจารย์วิระดาที่หยิบยื่นโอกาสต่าง ๆ ให้ได้เรียนรู้มากมายและขอขอบคุณน้อง ๆ ศูนย์สตรีศึกษาที่ช่วยจัดหาเอกสารบางชิ้นบางเรื่องเพื่อประกอบสร้างเรื่องเล่านี้ รวมทั้งอาจารย์อีกหลายท่านที่ยินดีพูดคุยทบทวนเรื่องราวหลัง ซึ่งรายนามทั้งหมดได้ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของบทความ และถ้าผู้เขียนตีความการสัมภาษณ์ใด ๆ คลาดเคลื่อนก็ขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

คำสำคัญ: วิระดา สมสวัสดิ์ เชียงใหม่ สตรีศึกษา ห้องเรียนสตรีนิยม ความรู้แบบผู้หญิง ปฏิบัติการ

บทนำ

งานวิชาการสตรีนิยมในประเทศไทยและโลกตะวันตกจำนวนไม่น้อยให้คุณค่าแก่การวิจัยศาสตร์การสอนสตรีนิยม (feminist pedagogy) รวมทั้งห้องเรียนสตรีศึกษา ในฐานะที่เป็นปฏิบัติการ (activism) สู่อิสรภาพ (liberation) ของผู้หญิงและเหล่าผู้ไร้เสียง สตรีศึกษานั้น โดยทั่วไปหมายถึงความรู้เกี่ยวกับผู้หญิง/ของหญิง ความหลากหลายและเป็นธรรมในสังคม (Crouch, 2012) ทว่าสตรีนิยมสายรากเหง้า (radical) และหลังสมัยใหม่ให้คุณค่าแก่จุดยืนสตรีศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา ที่มากกว่าเรื่องของความรู้แบบที่อ้อ ๆ ไร้เขี้ยวเล็บและขาดความมุ่งหวังต่อการเปลี่ยนแปลงในตัวตนผู้หญิงและสังคมกว้าง

ลาตเทอร์ (Lather, 1984) มองว่าสตรีศึกษาเป็นโครงการ “ปลุก-ปั่นจิตสำนึกทางปัญญา” (intellectual consciousness raising) ของผู้หญิง นอกจากนี้ สตรีศึกษาหมายถึงชุมชนการเมืองของผู้หญิงที่มีอัตลักษณ์ทับซ้อนพาดผ่านการเมือง ภูมิศาสตร์และวัฒนธรรม และของเหล่าผู้ไร้เสียงนานาประเภท งานชิ้นหลัง ๆ ของ วิระดา (Virada, 2006; 2007) เขียนถึง สตรีศึกษาและศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ว่าเป็นประจักษ์ชนาทางปัญญาของขบวนการเคลื่อนไหว ปัญหาที่ผู้หญิงใช้หล่อเลี้ยงตัวตนสะท้อนถึงการการเมืองและตอบโต้ต่อกับระบบอำนาจนำ (hegemony) และชายเป็นใหญ่ (hegemonic patriarchy) ที่เฝ้าบงการชีวิตแต่เล็กแต่น้อย ในงานชิ้นเดียวกัน วิระดาอธิบายระบบชายเป็นใหญ่ ในฐานะระบบอำนาจนำว่า หมายถึงกลุ่มที่อยู่เหนือคนกลุ่มอื่น ๆ กลุ่มที่ครอบครองทั้งอำนาจแข็งและอำนาจอ่อนสารพัดชนิดเพื่อควบคุมบงการผู้หญิง วิชาสตรีศึกษาต้องคอยปมเพาะและป้อนความรู้แบบผู้หญิงสู่สาธารณะ รวมทั้งชักซ้อมศิษย์เพื่อวิพากษ์และซอนแซะระบบอำนาจนำให้สั่นคลอนและล่มสลายไปในที่สุด (น. 7) การสอนในวิชาสตรีศึกษาจึงถูกวาดหวัง ถึงความเป็นไปได้ในการปลุกปัญญาสาธารณะ และสร้างหมุดหมายชุมชนสตรีนิยมในพื้นที่สาธารณะชอกเล็กชอกน้อยระยะนาบต่าง ๆ งานของฟิชเชอร์ (Fisher, 1986) นับเป็นความพยายามแรก ๆ ที่ใช้คำ “feminist pedagogy” เพื่อตั้งคำถามถึงหมุดหมายการสอนของครูสตรีนิยมในห้องเรียน

ที่ในทัศนะพิชเซอร์ เบงบานแต่ทว่าอ่อนเยาว์ทางการเมือง พิชเซอร์ (1986) ชี้ชวนครูสตรีศึกษาให้มองการสอนและห้องเรียนเพื่อปลุกความตื่นรู้ผู้หญิงและทิมแทงลัทธิเหยียดเพศ

ส่วน ฮุกส์ (hooks, 1994; 2000) นักวิชาการสตรีศึกษาสายลิว ให้คุณค่าการสอนสตรีศึกษา เป็นอาณาบริเวณการต่อสู้ดิ้นรนปฏิบัติการสู่อิสรภาพ การสอนและห้องเรียนคือ พื้นที่ซักซ้อมซ้ำและปะทะผู้กระทำการหน้าใหม่สู่ความเป็นไปได้ในการนำอิสรภาพคืนสู่ตนและผู้ไร้เสียง

การเริ่มต้นของสตรีศึกษาในโลกตะวันตก

การเติบโตของวิชาและหลักสูตรสตรีศึกษาในสถาบันอุดมศึกษานั้นเกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทว่าบางประเทศได้หว่านเพาะเมล็ดพันธุ์การต่อสู้ของผู้หญิงในอุดมศึกษาก่อนหน้านี้แล้ว อย่างเช่น เมืองแมดิสัน (Madison) ในประเทศสหรัฐอเมริกา ในเมืองนี้กลุ่มผู้หญิงและนักวิชาการผู้หญิงได้ทำงานอย่างแข็งขันโดยรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อนภายใต้แนวคิด Republic of Motherhood เพื่อเรียกร้องให้เมืองปฏิรูปสิทธิความเป็นพลเมืองของผู้หญิงและเด็ก ประเด็นสำคัญของข้อเรียกร้องไล่เรียงมาตั้งแต่ให้ผู้หญิงมีสิทธิการศึกษาและการเข้าถึงความรู้ อุดมศึกษา และปรับแก้กฎหมายการใช้แรงงานเด็ก จนในที่สุดมหาวิทยาลัยวิสคอนซิน (University of Wisconsin-Madison) ซึ่งเป็นสถาบันอุดมศึกษาของเมืองต้องยอมรับผู้หญิงเข้าเรียนร่วมตั้งแต่ปี 1860 ทว่ากำหนดให้เข้าเรียนได้เฉพาะในคณะฝึกหัดครู (Myers, 2002: 148)

ส่วนกระบวนการวิชาเกี่ยวกับผู้หญิง ที่มีได้หมายถึงวิชาเสริมเพิ่มเติมข้อมูลผู้หญิงในความรู้ขอบเดิมสู่ห้องเรียน แต่นำประสบการณ์ผู้หญิงเป็นความรู้และใช้แนวคิดเชิงวิพากษ์ (Critical theory) ได้เริ่มต้นขึ้นในเมืองที่นักวิชาการผู้หญิงและกลุ่มผู้หญิงทำงานเคลื่อนไหวแข็งขันเช่นเดียวกัน สตรอมควิสต์ (Stromquist, 2001 as cited in Virada, 2007: 11) ระบุว่ามีการจัดสอนกระบวนการวิชาสตรีศึกษาครั้งแรกในปี 1965 ที่มหาวิทยาลัยซีแอตเทิล (The Free University of Seattle) ลำดับต่อมาคือ มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University) โดยที่ในปี 1969 มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ได้สร้างประวัติศาสตร์ ด้วยการเปิดกระบวนการวิชาผู้หญิงศึกษา (female studies) ชื่อ “บุคลิกภาพผู้หญิง” (female personality) อาจารย์ผู้สอนส่วนใหญ่เป็นนักวิชาการในสาขาจิตวิทยาและสังคมศาสตร์สาขาวิชาต่าง ๆ รวมทั้งผู้ที่เคลื่อนไหวประเด็นผู้หญิง ลัทธิเหยียดสีผิว และความเป็นธรรมทางสังคม

กระบวนการวิชาว่าด้วยบุคลิกภาพผู้หญิงเป็นข้อต่อที่สำคัญยิ่งของท่วงโซ่โลกวิชาการ และขบวนการเคลื่อนไหว ดังปรากฏว่า ผู้รับผิดชอบกระบวนการวิชาเปิดตัววิชาเรียน ยิ่งใหญ่ มีผู้เข้าร่วมล้นหลาม ทั้งคนสีผิว คนท้อง แม่ลูกอ่อน และชายผิวขาว มีผู้ลงทะเบียนเรียนถึง 400 คน สารสำคัญของกระบวนการวิชายึดโยงกับ “คำถามผู้หญิง” (women’s question) โดยเฉพาะสถานะความเป็นรองและวิธีการต่อสู้เพื่อแสวงหา อิสรภาพในตนเองหรือตัวตนของผู้หญิง (Boxer, 1982: 664)

ส่วนอีกฟากฝั่งของโลก อย่างกรณีของประเทศออสเตรเลีย ได้เปิดกระบวนการ วิชาสตรีศึกษา ชื่อ “ผู้หญิงในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง” (Women in a Changing World) นำไปก่อนแล้ว วิชานี้อยู่ในภาควิชาการศึกษาผู้ใหญ่ มหาวิทยาลัยซิดนีย์ เริ่มตั้งแต่ ปี 1956 ริเริ่มโดย แมดจ์ ดอร์สัน (Madge Dawson) ดอร์สันได้ชื่อว่า เป็นนักสตรีนิยมตัวฉกาจที่เคลื่อนไหวและสอนหนังสือในภาควิชาการศึกษาผู้ใหญ่ กระบวนการวิชา “ผู้หญิงในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง” เป็นตัวโหมโรงชุมชนสตรีศึกษา ดอร์สันได้ชักชวนนักวิชาการผู้หญิงที่สนใจปัญหาผู้หญิงทำวิจัย และสอนในกระบวนการ วิชาผู้หญิงในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง เน้นสำรวจวิเคราะห์สถานภาพรอง ของผู้หญิงในมิติเศรษฐกิจและการเมือง ความหลากหลาย และความอยู่ดีธรรมในสังคมที่ กำลังขยายตัว (Kaplan, Bottomley and Rogers, 2004: 1) กระบวนการวิชามีกลิ่นอายของ ความคิดฝ่ายซ้าย เช่น วิพากษ์ความไม่เป็นธรรมและความเหลื่อมล้ำของผู้หญิงในฐานะ แรงงานสำรอง วิชานี้ศึกษาประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้หญิง ซึ่งต่อมาเป็นที่รับรู้ในชื่อ The Women’s Suffrage Movement กระบวนการวิชาของ แมดจ์ ดอร์สัน ส่งแรงกระเพื่อม มายังทวีปอเมริกาเหนือ ส่งผลให้กลุ่มผู้หญิงนักเคลื่อนไหวเมืองซานดิเอโกออกมากดดัน มหาวิทยาลัยให้เปิดหลักสูตรสตรีศึกษา ขบวนการประท้วงต่อรองอยู่หลายระลอก จนปรากฏ ผลสำเร็จในปี 1970 (Boxer, 1982)

หลักสูตรสตรีศึกษา ณ มหาวิทยาลัยแห่งรัฐซานดิเอโก (San Diego State University) กลายเป็นปฐมบทของหลักสูตรสตรีศึกษาในประเทศสหรัฐอเมริกา และที่อื่น ๆ ใน เวลาต่อมา

โครงการสตรีศึกษา ณ มหาวิทยาลัยแห่งรัฐซานดิเอโกต่อมา ได้ยกสถานะขึ้นเป็น ภาควิชาในปี 1974 สังกัดคณะศิลปและอักษรศาสตร์ (the College of Arts and Letters) ภาควิชานี้มีชื่อเสียงโด่งดังเอากการ แม้มีตำแหน่งอาจารย์เพียง 7 อัตรา ในฤดูใบไม้ผลิ ปี 1974 ภาควิชาเร้าความสนใจนักศึกษาได้ค่อนข้างกว้างขวาง มีผู้ลงทะเบียนเรียนจำนวน 378 คน ใน 12 กระบวนการวิชา วิชาที่เปิดสอนขณะนั้น ไล่เรียงตั้งแต่ Women in American History,

Women Writers, Psychology of Women, the Introduction of Women's Studies และ the Contemporary issues of the Liberation of Women มีบันทึกว่าคณาจารย์ผู้สอน ได้มองเห็นความแคะแสร้งของความรู้แบบผู้หญิง จึงได้ร่วมตัวทำวิจัยและเขียนหนังสือ คู่มือการสอน คู่มือนี้ชื่อ Undoing Sex Stereotypes: Research and Resources for Educators ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในปี 1976 โดยสำนักพิมพ์ McGraw-Hill (Boxer, 1978: 27) ในภูมิภาคอื่น ๆ รวมทั้งเอเชียใต้ อาทิ อินเดีย เอเชียตะวันออกเฉียง และประเทศแถบอุษาคเนย์ เช่นไทย ฟิลิปปินส์ ไต้หวัน ฮองกง และอินโดนีเซีย โปรแกรมสตรีศึกษาได้มีการทยอยเปิดสอน

ในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 (Virada, 2007) โดยที่ประวัติศาสตร์การก่อตัวของสตรีศึกษาในประเทศตะวันตกในเครือจักรภพ และในภูมิภาคอื่น ๆ ได้สะท้อนถึงการเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวของผู้หญิงและกลุ่มพลังอื่น ๆ ที่ขับเคลื่อนต่อเรื่องความเสมอภาค และความเป็นธรรมทางสังคมกว้าง รวมทั้งช่วยขยายใช้สถาบันการศึกษาชั้นสูงเป็นกลไก สร้างความรู้และผลิตปัญญาชนเพื่อชนชั้นที่ไร้ปากเสียง

ความหลากหลายของสตรีศึกษาไทย

สำหรับประเทศไทย วิระดา (2007) เล่าความไว้ในบทความสตรีศึกษาในประเทศไทย “Countering Hegemonic Patriarchy: Stance of and Challenges to Women's Studies in Thailand” ตีพิมพ์ในวารสารจูดีย์น วารสารสตรีนิยมเล่มแรกของแวดวงวิชาการไทยว่า ชุมชนสตรีศึกษาในสถาบันการศึกษาเติบโตค่อนข้างช้า และเสี่ยงต่อการถูกเบียดทิ้งไว้เบื้องหลัง³ สตรีศึกษาในสถาบันการศึกษาระดับสูงเริ่มมีชีวิตชีวาหลัง 14 ตุลาคม 2516 เนื่องจากกลุ่มผู้หญิงชนชั้นกลางและนักวิชาการ (2007) ได้ร่วมกันผลักดันให้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2517 มีบทบัญญัติคุ้มครองความเสมอภาคระหว่างหญิงชายขึ้น สตรีศึกษาไทยและโครงการเกี่ยวกับผู้หญิงและเยาวชนจึงเกิดขึ้นจำนวนมากในห้วงเวลานั้น และในทศวรรษถัดมา กล่าวอีกนัยหนึ่ง สตรีศึกษาไทยก่อตัวขึ้นในบรรยากาศการเมืองที่เผด็จการทหารหมดน้ำยา เสรีภาพและประชาธิปไตยเบ่งบาน ซึ่งเป็นอานิสงส์ของขบวนการเคลื่อนไหวของนักศึกษาและประชาชนหลากหลายกลุ่ม ในห้วงหลัง 14 ตุลาคม 2516 ในขณะเดียวกัน อิทธิพลจากการเคลื่อนไหวของขบวนการผู้หญิง

³ ผู้เขียนตีความจากการสนทนากับอาจารย์วิระดาในห้วงที่เริ่มมีปัญหาสุขภาพหลังปี 2556

ในระดับสากลนับว่ามีผลต่อการขยายขยายกรอบคิดของสตรีศึกษาไทยด้วยเช่นกัน

ในแง่ของปัจจัยภายใน บทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2517 ที่ตราไว้ใน มาตรา 28 วรรค 2 ว่า “หญิงและชายมีสิทธิเท่าเทียมกัน” รวมทั้งมีบทเฉพาะกาลกำหนดให้แก้ไขกฎหมายต่าง ๆ ที่ขัดต่อบทบัญญัตินี้ ให้แล้วเสร็จ ภายใน 2 ปี นั้น ได้สร้าง คำ ภาษาและโลกทัศน์ชุดใหม่ ที่จุดประกายอุดมการณ์และความคิด ว่าด้วย “ความเสมอภาค” ระหว่าง “หญิงชาย” สู่การรับรู้ของสังคมไทยวงกว้าง ในลักษณะ ของแสงอรุณแรกท่ีรื่อเรืองขึ้นริมขอบฟ้า อีกนัยหนึ่งก็คือ บัญญัติข้างต้นเป็นพันธะสัญญา ระหว่างรัฐและพลเมือง รัฐและสังคมพลเมืองให้การยอมรับถึงการมีอยู่จริงที่มีอาจปฏิเสธได้ ของความเป็นรอง และการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้หญิงทุกสถานะและชนชั้น อีกทั้ง เป็นการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิง ที่ผู้กระทำการมีทั้งรัฐ, สังคม, และปัจเจกบุคคล งานของ วิระดา (Virada, 2006) อมรา พงศาพิชญ์ (2528) และงานอื่น ๆ เผยว่า สตรีศึกษาได้ก่อตัว ขึ้นในทศวรรษนี้และถัดมาไม่น้อยกว่า 10 สถาบัน โดยที่เป็นการผลักดันของกลุ่ม นักวิชาการกลุ่มเล็ก ๆ จนโครงการจำนวนหนึ่งก่อตัวขึ้นสังกัดภาควิชา คณะ และสถาบันวิจัย สังคม ในมหาวิทยาลัยไทย เริ่มจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดตั้งโครงการสตรีศึกษาใน สถาบันวิจัยสังคม กลุ่มคณาจารย์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จัดตั้งโครงการสตรีและเยาวชน ศึกษา สังกัดสำนักงานอธิการบดี โครงการสตรีศึกษามีขึ้นในคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ และภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เป็นต้น รวมทั้งมีการจัดตั้งในมหาวิทยาลัยภูมิภาคต่าง ๆ อีกด้วย อาทิ มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาลัยครูเชียงราย วิทยาลัยครู เชียงใหม่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และมหาวิทยาลัยพายัพ เป็นต้น ฐานคิดเชิงอุดมการณ์ ที่เป็นแรงจูงใจในการจัดตั้งโครงการศึกษานั้นเป็นการผสมผสานกันทั้งอุดมการณ์สตรี นิยมแนวเสรีนิยม ที่ให้คุณค่ากับความเสมอภาคและเป็นธรรมในเชิงโอกาสต่าง ๆ และความเชื่อ แบบเมตตาธรรม และสตรีนิยมฝ่ายซ้าย ตลอดจนสถานการณ์ที่เป็นความทุกข์ของผู้หญิง ตั้งแต่การปฏิบัติต่อผู้หญิงอย่างไม่เป็นธรรมทั้งในเชิงโครงสร้างและชีวิตประจำวัน เช่น มีกฎหมายสารพัดประเภทที่มองผู้หญิงไม่เป็นบุคคลตามกฎหมาย รวมทั้งวัฒนธรรมด้อยค่า ผู้หญิงที่กระทำผ่านขนบจารีต ภาษา ท่าที การกีดกันผู้หญิงในการเข้าสู่เวทีการเมือง การศึกษา และอาชีพชนชั้นกลาง ปัจจัยเหล่านี้ล้วนปลูกเร้าการตื่นตัวของนักวิชาการ และ สตรีศึกษาต่อปัญหาผู้หญิง ประกอบกับการขาดแคลนความรู้ที่จะเสริมเขี้ยวเล็บให้ผู้หญิงได้ ต่อกรกับความอยุติธรรมที่พวกเขาเผชิญอยู่ โครงการสตรีศึกษาและโครงการเกี่ยวกับผู้หญิง และเยาวชนที่ได้ก่อตัวขึ้นในบริบทเช่นนี้ จึงมุ่งอบรมเพื่อเพิ่มพูนความรู้และทักษะที่จำเป็น

ให้แก่ผู้หญิง และเข้าร่วมในกิจกรรมรณรงค์ส่งเสริมเสียงแทนผู้หญิงเจ้าของปัญหา เพื่อให้มีการปรับแก้กฎหมายต่าง ๆ ส่วนการวิจัยและการเปิดสอนหลักสูตรสตรีศึกษาค่อย ๆ เกิดขึ้นในภายหลัง

ประการต่อมา วิชาการเคลื่อนไหวของผู้หญิงระดับสากล คือ “ความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย” ที่ได้สร้างความตื่นตัวของขบวนการผู้หญิงทั่วโลกและได้ปักลงในกฎหมายสูงสุดของประเทศนั้น โหมคลื่นความคิดทางวิชาการของนักวิชาการหลากหลายกลุ่ม สู่การแสวงหาคำถามและแนวการวิเคราะห์ผู้หญิงที่เป็นกลุ่มทางสังคม (a concept of woman) และความเป็นรองของผู้หญิงในเชิงกลุ่มอย่างเป็นระบบมากขึ้น ตัวตนใหม่นั้น “ผู้หญิง” มิใช่ เป็นปัจเจกบุคคลผู้กำเนิดมาพร้อมความขาดแคลน แต่มีฐานะเป็นกลุ่มคนผู้เร้นแค้น เป็นกลุ่มทางสังคมประเภทหนึ่งที่มีสถานะตำแหน่งร่วมกันคือ ถูกกดขี่ในฐานะที่มีเพศภาวะหญิง

งาน “โลกที่สี่” ของ จิระนันท์ พิตรปรีชา (2518) วิเคราะห์ว่าผู้หญิงในสังคมไทยเป็น “ชนชั้นที่สี่” ชนชั้นที่ต่ำต้อยด้อยค่าที่สุดในเหล่าบรรดาผู้เร้นแค้น จิระนันท์ชี้ว่าครอบครัวคือหน่วยพื้นฐานของสังคมที่เฝ้าด้อยค่าลูกสาว เมื่อเติบโตเป็นเมียและแรงงานผู้หญิงเหล่านี้ถูกกดขี่บีฑาจากระบบปิตาธิปไตยและทุนนิยม นอกจากนี้ “โลกที่สี่” ของ จิระนันท์ พิตรปรีชา ในห้วงนั้น งานวิชาการชิ้นสำคัญอื่น ๆ ที่วิเคราะห์สถานะรองของผู้หญิงไทยในลักษณะกลุ่มเพศสภาพภายใต้แนวคิดมาร์กซิสต์ มีอีกจำนวนไม่น้อย ซึ่งมีอิทธิพลทางความคิดเป็นอย่างสูงในห้วงเวลานั้นและต่อมา มีอาทิ “อดีต ปัจจุบัน และอนาคตสตรีไทย” ของจิตร ภูมิศักดิ์ บทความนี้อยู่ในหนังสือรวมเล่มบทความ ชื่อ “ประวัติศาสตร์สตรีไทย (2519)” งานที่เป็นทุนทางปัญญาเกี่ยวกับผู้หญิงในสังคมไทยอีกชิ้น คือ “กำเนิดครอบครัวของมนุษยชาติ : ระเบียบสังคมของมนุษย์ (2524)” ที่กุหลาบ สายประดิษฐ์ แปลและเรียบเรียงจากงานเขียนของ ฟรีดริช เองเงิลส์ (Friedrich Engels) เรื่อง The Origin of the Family, Private Property and the State (1884) เมื่อย้อนมองงานวิชาการกลุ่มนี้ พบว่าแนวคิดมาร์กซิสต์มีอิทธิพลต่องานศึกษาผู้หญิงของปัญญาชนไทยเรื่อยมาจนล่วงเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ระหว่างปี 2522-2529 วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ผลงานวิเคราะห์ผู้หญิงและวิธีการศึกษาผู้หญิง หลายต่อหลายเรื่อง เช่น งานของจิตติ ดิงศภัทย์ “ผู้หญิง แรงงานและชีวิตครอบครัว” ถัดมา สุกัญญา หาญตระกูล ตีพิมพ์งานชื่อ “สู่ศาสตร์ในวิธีการศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิง” วิระดา สมสวัสดิ์ เองได้เขียนบทความลงในวารสารก้าวหน้านั้นเช่นกัน ชื่อ “บันทึกรักของผู้เรียกร้องสิทธิความเสมอภาคแก่สตรี : ว่าด้วยเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น” ในปี 2529 แล ดิลกวิทยรัตน์ ได้นำเสนอบทความวิชาการตีพิมพ์ในวารสารเดียวกันชื่อ “มดลูกก็เป็นปัจจัยการผลิต” แนววิเคราะห์ผู้หญิงในมุมมองเศรษฐศาสตร์

การเมืองของแฉและนักวิชาการอื่น ๆ ยังได้รับการพูดถึงจนปัจจุบัน

นอกจากแนวคิดสตรีนิยมฝ่ายซ้ายแล้ว ความเป็นรองของผู้หญิงไทยได้รับการสำรวจตรวจสอบด้วยเครื่องมือทางสังคมศาสตร์กระแสหลัก และสตรีนิยมแนวเสรีนิยมอย่างเข้มแข็งเช่นกัน (ดูในงานปริทัศน์ สตรีศึกษาไทย ของอมรา พงศาพิชญ์, 2528) แนวคิดกลุ่มนี้เป็นที่ยอมรับทั้งในหน่วยงานราชการและแวดวงวิชาการอุดมศึกษา หน่วยงานราชการ เช่น สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้สร้างบทวิเคราะห์ความเป็นรองของผู้หญิงในเชิงการสูญเสียโอกาสมิติต่าง ๆ เช่น โอกาสเข้าถึงการศึกษา ความเชื่อ สุขภาพ การทำงาน ภาวะผู้นำและการมีส่วนร่วมทางการเมือง ความคิดลักษณะนี้ปรากฏอยู่ในแผนพัฒนาสตรีฉบับพิเศษ 20 ปี ที่ใช้คู่ขนานกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 และฉบับถัด ๆ มา ในห้วงถัดมา สำนักงานสถิติแห่งชาติได้จัดทำสถิติหญิงชายขึ้นเพื่อเปรียบเทียบโอกาสเข้าถึง สุขภาวะ การศึกษา และการมีงาน เป็นต้น ส่วนในแวดวงวิชาการอุดมศึกษา วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 ปี 2529 เผยแพร่บทความชื่อ “สตรีและครอบครัว แนวทฤษฎีว่าด้วยการพัฒนา” ของจุไรรัตน์ จันทรธำรง รวมทั้งบทความของ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ชื่อ “อนาคตของภิกษุณีสงฆ์ในประเทศไทย” ที่วิเคราะห์การกีดกันโอกาสของผู้หญิงในการเข้าสู่พื้นที่ทางศาสนาและความเชื่อ ทั้ง จุไรรัตน์ จันทรธำรง และ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ เป็นผู้บุกเบิกงานสตรีศึกษาในรั้วมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผลักดันให้เกิดการบูรณาการสาระสตรีศึกษาขึ้นในคณะที่ตนสังกัด มาลี พงศ์พงศาวิ ที่ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาหลายสมัย เล่าว่าอาจารย์ทั้งสอง ได้ร่วมกับคณาจารย์จากคณะต่าง ๆ ก่อตั้งโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาขึ้น ในปี 2529 สังกัดสำนักงานอธิการบดี (การสื่อสารส่วนบุคคล วันที่ 30 กรกฎาคม 2564) จนกระทั่งในปี 2543 กลุ่มคณาจารย์ของโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาและพันธมิตร ได้เปิดหลักสูตรสตรีศึกษา ระดับปริญญาโทขึ้น ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ส่วนโครงการสตรีศึกษาในอุดมศึกษาอื่น ๆ นอกจาก มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ค่อย ๆ ลดบทบาทและล้มเลิกโครงการไปในท้ายที่สุด

สตรีศึกษาในหัวเมืองเชียงใหม่ : เรื่องเล่า “ต้นไม้ข้างรั้ว”

เชียงใหม่ และหัวเมืองสำคัญฝ่ายเหนือที่เป็นทั้งเมืองเอกและชายขอบของประเทศไทย ได้รับอิทธิพลทางความคิดและขบวนการเคลื่อนไหวทางวิชาการของไทยและนานาชาติ ตลอดจนเสรีภาพทางการเมืองข้างต้น ในระดับที่ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเมืองหลวง

โครงการสตรีศึกษาก่อตั้งขึ้นลักษณะหลวม ๆ อย่างน้อย 6 โครงการในมหาวิทยาลัยชั้นนำ 5 แห่งของภูมิภาค คือ มหาวิทยาลัยพายัพ (1984) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (1986, 1993) มหาวิทยาลัยนเรศวร (1997) (Virada, 2006: 10) วิทยาลัยครูเชียงใหม่ (กรวิภา วิลาส, 2564) และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ (ปัจจุบันเปลี่ยนนามเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่และเชียงใหม่)

มหาวิทยาลัยพายัพได้ก่อตั้งโครงการสตรีศึกษาก่อนหน้ามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ราว ๆ 2 ปี เริ่มขึ้นในปี 1984 โดยมี กรวิภา บุญชื่อ (กรวิภา วิลาส) สังกัดคณะสังคมศาสตร์ เป็นหัวเรี่ยวหัวแรง กรวิภาเคยเป็นประธานชมรมผู้หญิง มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หลังจากเดินทางคืนสู่เมือง (กรวิภาเคยเข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย) (กรวิภา วิลาส, 2564) กรวิภา ได้เข้าเป็นอาจารย์ ในคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยพายัพ และได้รับการสนับสนุนจากอาจารย์ผู้ใหญ่มากบารมีทางวิชาการในสายสังคมศาสตร์ 2 คน ให้จัดตั้งโครงการสตรีศึกษาขึ้น กรวิภาเล่าว่าบุคคลทั้ง 2 ได้โอ้อุ้มสตรีศึกษา ทั้งเป็นกำลังสติปัญญา และจัดหาทรัพยากร ทุนวิจัยด้านผู้หญิงให้แก่โครงการฯ โครงการสตรีศึกษามหาวิทยาลัยพายัพดำเนินการอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา ภายใต้การกำกับดูแลของสำนักงานอธิการบดี (Virada, 2006) ส่วนมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ มี ธรณี อรรถาเมศร์ เป็นแกนนำ กรวิภาทวนความทรงจำว่า กลุ่มนักวิชาการที่เป็นนักกิจกรรมแต่ละสถาบันได้มีการพบปะพูดคุยกันอยู่เสมอ เพื่อรณรงค์แก้ไขปัญหาผู้หญิงในภาคเหนือ วัฒนธรรมชายเป็นใหญ่เป็นหัวข้อสนทนาอยู่บ้าง ทว่าเป็นเรื่องไกลตัว งานศึกษาวิจัยเรื่องผู้หญิงที่เป็นเรื่องเป็นราวมีน้อย “พวกเรายังไม่ได้รู้และอ่านงานผู้หญิงกันเลย ทุนวิจัยได้มาก็ทำไม่สำเร็จ มัวแต่เดินขบวน”

กิจกรรมที่เป็นสีสันของโครงการสตรีศึกษา มหาวิทยาลัยพายัพ คือ การเป็นกระบอกเสียงผู้หญิง เช่น “คอยตีแผ่ปัญหาการค้าประเวณีและการตกเขียวที่เรื้อรังอยู่ในหมู่บ้าน ช่วยเหลือเหยื่อ ธรณรงค์ตลอดคิตทางเพศ และปัญหาไร้ที่ทำกิน” “เรามองปัญหาผู้หญิง ทั้งแบบปัจเจกและโครงสร้าง ช่วยกดดันแก้กฎหมายและช่วยเหลือรายกรณี” โดยที่องค์กรสตรีมหาวิทยาลัยพายัพ เน้นทำงานเคลื่อนไหวร่วมกับกลุ่มผู้หญิงหลายสถาบัน เช่นสมาคมวายุเอ็ม ซี เอ วิทยาลัยครูเชียงใหม่ และผู้นำหญิงในหมู่บ้าน (กรวิภา วิลาส, 2564) สมาคม วายุ เอ็ม ซีเอ ซึ่งตั้งอยู่ย่านสันติธรรมเป็นแหล่งชุมนุมสำคัญของกลุ่มผู้หญิงและภาคประชาสังคมในหัวเมืองเชียงใหม่ พนมวรรณ อยู่ดี หัวหน้าโครงการผู้หญิงและเยาวชนของสมาคม ได้ทำงานร่วมกับวิระตามายาวนาน รวมทั้งได้ช่วยกันก่อตั้งองค์กรนิติบุคคลขึ้นในประเทศไทย เพื่อรองรับการสมาคมผู้หญิง กฎหมาย และการพัฒนาแห่งเอเชียแปซิฟิก (APWLD) ที่เป็นเครือข่ายผู้หญิงฝ่ายซ้ายในระดับภูมิภาค ส่วนเวทีผู้หญิงของเชียงใหม่ กลุ่ม

ผู้หญิง ผู้เขียน อาจารย์ชุลีพร วิมุกตานนท์ ประธานโครงการสตรีศึกษา มหาวิทยาลัยพายัพ และอาจารย์ เรณู อรรถาเมศร์ จากวิทยาลัยครูเชียงใหม่ ได้พบปะกับอาจารย์วิระดา เฉพาะ การประชุมสำคัญซึ่งไม่บ่อยครั้งนัก

สำหรับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ วิระดา สมสวัสดิ์ บันทึกว่า มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีโครงการสตรีศึกษา 2 โครงการคือ โครงการของศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ก่อตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการในปี 2529 ต่อมาในปี 2536 ได้มีโครงการ ศูนย์ศึกษาสตรีล้านนา (Lanna Women's Studies) เกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ ในคณะ ศึกษาศาสตร์ โดยศูนย์ฯ มีวัตถุประสงค์เพื่อการพัฒนาวิชาสตรีศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา (Virada, 2006: 10)

ในระยะพักไข่ของโครงการศูนย์สตรีศึกษา ที่มี วิระดา สมสวัสดิ์ เป็นหัวเรือหลัก ร่วมกับนักวิชาการผู้หญิง/ผู้ชายจากภาควิชา/สาขาวิชาต่าง ๆ ในสังกัดของคณะสังคมศาสตร์ ได้แก่ สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์ บริหารธุรกิจ รัฐศาสตร์และนิติศาสตร์นั้น ศูนย์ฯได้เน้นกิจกรรมสมหัวคิด วิระดาเคยเล่าให้ผู้เขียนฟังแบบขำ ๆ ว่า เธอและเพื่อน ๆ 2-3 คน มักสมหัวอยู่ในห้องสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ ณ อาคาร 3 ชั้น 3 คณะสังคมศาสตร์ เพื่อพูดคุย ปัญหาผู้หญิงในหมู่บ้านรอบ ๆ เชียงใหม่ หัวข้อมีทั้งวัฒนธรรม ความเชื่อ การอพยพแรงงาน ของผู้หญิงเหนือลงใต้ และการตกเขียว ต่อมาภายหลังได้เพิ่มหัวข้อ ผู้หญิงกับแอลกอฮอล์ เข้าไปด้วย เรื่องนี้สอดคล้องกับการบอกเล่าของ เบญจวรรณ ณ เชียงใหม่ (2564) ซึ่งเป็นทั้ง นักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์คนหนึ่งในกลุ่มพูดคุย และกรรมการโครงการฯ ตั้งแต่ระยะพักไข่ เธอได้ย้อนความทรงจำก่อนเก่าในทำนองว่า โครงการฯ ไม่มีทรัพยากรเพื่อทำงานวิจัย วงคุย มีลักษณะพี่น้องเพื่อนฝูง สมาชิกที่เป็นขาประจำมีอยู่ไม่กี่คน และมีสภาพ “คนเก่าไป คนใหม่มา” ความสนใจอยู่ที่ปัญหาหลัก ๆ ของผู้หญิงทั้งในหมู่บ้านและระดับชาติ เรามอง เรื่องความยากจน ขาดความรู้ การตกเป็นเหยื่อ ต่าง ๆ นานา “ฉลาดชาย รมิตานนท์ เป็นกรรมการศูนย์ฯ ด้วย เขาไปศึกษาวัฒนธรรมความเชื่อในหมู่บ้านภาคเหนือในแนวทาง มานุษยวิทยา เช่น งานเรื่องผีเจ้านายก็สนุกนะ เราไม่รู้เรื่องหมู่บ้าน หลัง ๆ สมาชิกในกลุ่ม เริ่มสนใจหมู่บ้านมากขึ้น” ส่วนกิจกรรมคุยกับผู้หญิงในหมู่บ้านอย่างเป็นทางการนั้น เริ่มขึ้นเมื่อมีทุนสนับสนุนจากภายนอก “น่าจะหลังปี 2532 หลังตั้งศูนย์ฯ ได้ 2 - 3 ปี” ในระยะนี้ วิระดา เดินทางไปประชุมกับกลุ่มผู้หญิงแควยุโรปและอเมริกาบ่อยขึ้น “ไปหาทุนด้วย” (เบญจวรรณ ณ เชียงใหม่, 2564)

หลังปี 2532 โครงการศูนย์สตรีศึกษา เริ่มติดเขี้ยวเล็บความรู้ให้ผู้หญิงในหมู่บ้าน มูลนิธิเอเชียเป็นหน่วยงานแรกที่เข้ามาสนับสนุนงานพัฒนาสตรีภาคเหนือ เริ่มจากโครงการ

พัฒนาผู้นำ (หญิง) สตรีในชนบท ในเวลาต่อมาโครงการนี้ได้พัฒนาเป็นโครงการอาสาสมัคร ภูมิหมายเพื่อผู้หญิงในชนบท และได้รับทุนสนับสนุนจากแหล่งทุนต่างประเทศอย่างต่อเนื่อง จนเกือบวาระสุดท้ายของวีระดา ในช่วงเริ่มต้นโครงการฯ วีระดาและเบญจวรรณช่วยกัน ออกแบบหลักสูตรฝึกอบรม รวมทั้งลงพื้นที่เพื่อคัดเลือกผู้หญิงที่มีแววตามลละแนวหมู่บ้าน ต่าง ๆ ในลำพูน ลำปาง เชียงใหม่ หลักสูตรเน้นให้ความรู้ที่ผู้หญิงในหมู่บ้านกระหายใคร่รู้ อาทิ ความเป็นผู้นำ “ฝึกให้กล้าพูดกล้าเล่า” การปกป้องเด็กและหญิงสาวให้รอดพ้นจาก กระบวนการค้าประเวณี และความรู้ภูมิหมายที่จำเป็น การฝึกอบรมเพื่อพัฒนาผู้นำสตรีใน ชนบทของโครงการฯ มีท่วงทำนองแบบนักวิชาการผู้หญิงที่ให้ความรู้แก่ผู้หญิงชาวบ้านอยู่ ค่อนข้างมาก แม่ศรีนวล เป็งคำตา และแม่ทองดี โปธิยอง สองในกลุ่มผู้หญิงแหวดี เคยเล่าให้ ผู้เขียนฟังว่า “อบรมจนหัวแทบแตก แรก ๆ ฟังยาก ฟังภาษาวิชาการไม่รู้เรื่อง แต่รู้ว่าสำคัญ ท้ออยู่แต่อดทน หน่วยงานราชการไม่มีความรู้ให้เรา” ผู้หญิงในหมู่บ้านมองเห็นความตั้งใจ ของนักวิชาการ ที่ใช้ชีวิตส่วนใหญ่ในตึกสูงตระหง่าน การสนทนาและผูกมิตรแบบ “ค่อยเป็นค่อยไป” แบบ พี่ ๆ น้อง ๆ แบบอาจารย์ ชาวบ้านจึงดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดสาย เบญจวรรณ ยังเล่าอีกว่าก่อนปี 2539 “...ที่กับจิม สนุกกับการฝึกอบรมมาก... เราไม่ค่อยได้คุยกัน เรื่องหลักสูตรสตรีศึกษา แต่เป็นไปได้ว่า กรรมการโครงการศูนย์สตรีศึกษา และนักวิชาการในคณะสังคมศาสตร์ได้สอดใส่เนื้อหาผู้หญิงลงในกระบวนวิชาที่สอน ‘แบบวิชาใครวิชามัน’” (เบญจวรรณ ณ เชียงใหม่, 2564) วีระดา (Virada, 2006) ได้บันทึกไว้เช่นกันว่า วิชาสตรีศึกษามีมาก่อนการเปิดหลักสูตรสตรีศึกษา

การสนทนาแบบ “ค่อยเป็นค่อยไป” ระหว่างนักวิชาการกับผู้หญิงและปัญหาผู้หญิง ในหมู่บ้านของวีระดาและศูนย์สตรีศึกษา เริ่มมีบ่อยขึ้น เมื่อผู้เขียนเริ่มทำงานที่คณะศึกษาศาสตร์ ในปี 2533 นั้น จำได้ว่าได้ไปเยี่ยมอาจารย์วีระดาที่ห้องพักชั้น 3 ของคณะสังคมศาสตร์ พร้อมกับเล่าให้ฟังเรื่องแนวคิดการก่อตั้งศูนย์สตรีล้านนาศึกษา ณ คณะศึกษาศาสตร์ อาจารย์วีระดา ไม่ค่อยเห็นด้วยกับความคิดนี้ และเสนอว่าเราควรมีศูนย์สตรีศึกษาแห่งเดียว และทำงานด้วยกัน “ศูนย์สตรีศึกษาทำโครงการพัฒนาผู้นำสตรี เรื่องเอดส์ ภูมิหมายและการ ค้าประเวณี ไม่อยากให้ทำอะไรซ้ำซ้อนกัน” ต่อมาเมื่อผู้เขียนได้เริ่มทำงานกับผู้หญิงถิ่นเหนือ ในประเด็นการกระจายอำนาจ การเมืองท้องถิ่น และยุติความรุนแรงในเด็กและสตรี ร่วมกับ ผู้หญิงที่แสดงเจตนาสมัครรับเลือกตั้งเป็นสาร์วัตกรำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และกำนัน กลุ่มผู้กล้าล้วนได้รับการติดต่อความรู้ และความตื่นรู้จากโครงการพัฒนาผู้นำ (หญิง) สตรีชนบทมาก่อน ผู้นำที่มีบทบาทแข็งแรงแรงในการทำงานด้านเด็ก ผู้หญิง สุขภาพ และ ประชาธิปไตยท้องถิ่น อาทิ ทองดี โปธิยอง ที่เติบโตในหมู่บ้านแหวบ้านกู่แดง อำเภอสารภี

จังหวัดเชียงใหม่ สิริพร ปัญญาเสน จากเกาะคา ลำปาง ศรีนิล เบ็งคำตา และกรองแก้ว ลังกาพินธุ์ จากอำเภอป่าซาง ลำพูน (สองท่านหลังได้ไปสู่สัมปรายภพแล้ว) ล้วนคุ้นเคยกับ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เพราะร่วมโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ กับศูนย์สตรีศึกษามาก่อน

หลังจากอาคารศูนย์สตรีศึกษาเปิดตัวในเดือนกุมภาพันธ์ 2535 กิจกรรมชุมชนสตรี ศึกษายิ่งเพิ่มความเข้มข้นทวีคูณ อาคารแห่งนี้เป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่ผู้หญิง พื้นที่ที่คนทำงาน ผู้หญิงในหมู่บ้าน กลุ่มผู้หญิงภาคประชาสังคม และนักวิชาการสตรีศึกษาไทย-เทศได้พบปะ กันบ่อยครั้ง การเรียกร้องนานาประเด็นได้อุบัติขึ้นในชุมชนแห่งนี้ เช่น เรื่องเอดส์ในมุมมอง เพศภาวะ ปัญหาสุขภาพของแรงงานหญิงในนิคมอุตสาหกรรมลำพูน และเรื่องอื่น ๆ ที่เป็น ที่เข้าใจว่าเป็นเรื่องของผู้หญิง ผู้เขียนจำได้แม่นยำว่า ในช่วงการเรียกร้องประชาธิปไตยเพื่อ ขับไล่พลเอกสุจินดา คราประยูร หรือเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 ผู้บริหารมหาวิทยาลัย เชียงใหม่ ห้ามนักศึกษา อาจารย์ และชาวบ้าน ใช้อาคารสถานที่ในมหาวิทยาลัยเพื่อประชุม และเตรียมการ ขาประท้วงช่วงสุขกำลังคนอยู่ในอาคารสถาบันวิจัยสังคม ไกลตลาดต้น พะยอมบ้าง คณะศึกษาศาสตร์ อาคาร 2 ชั้น 3 บ้าง และที่ประจำแทบทุกวัน คือ อาคารแห่งนี้ อาจารย์วิระดา ซึ่งไปศึกษาตุงานอยู่ในต่างประเทศ อนุญาตให้ใช้อาคารสตรีศึกษาและห้อง ประชุมได้ย่ำค่ำเป็นแรมเดือน อาคารสตรีศึกษาตึกน้อยในดงสักจึงส่งกลิ่นหอมรวรินในยาม เสรีภาพและประชาธิปไตยอับแสง สำหรับประวัติความเป็นมาของอาคารสตรีศึกษา ที่ควร บันทึกไว้ด้วยในคราวนี้ ได้จากการบอกเล่าของเบญจวรรณ อาคารเป็นเครื่องหมายปฏิสัมพันธ์ แนบชิดของเหล่าขบวนสตรีนิยมไร้พรมแดนและขอบฟ้ากัน นักเคลื่อนไหวสตรีนิยมชาว นอร์เวย์คนหนึ่งที่ได้เดินทางมาประเทศไทย และแวะมาเชียงใหม่เพื่อเยี่ยมชมโครงการศูนย์ สตรีศึกษา อาจารย์วิระดาได้ชวนเชิญให้มากินข้าวเย็นที่บ้าน พร้อมชวนกรรมการศูนย์สตรี ศึกษาไปร่วมพูดคุย ขณะที่กินและคุยกันอย่างออกรสออกชาติ “...ดื่มไวน์กันไปเยอะด้วย แต่พี่ไม่ดื่มนะ...” “จิมเขาเล่าเรื่องอยากมีห้องสมุดสตรีศึกษา พอจะกลับบ้าน ดึกแล้วละ เพื่อนชวานอร์เวย์มากระซิบกับพี่ว่า อย่าลืมให้วิระดาเขียนโครงการมานะ ฉันทจะไประดม ทุนให้” (เบญจวรรณ ณ เชียงใหม่, 2564) วิระดา (2006: 20) ได้เขียนไว้เช่นกันว่า อาคาร สตรีศึกษาได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลนอร์เวย์ โดยการประสานงานขององค์กรผู้หญิง ชื่อ Norwegian Association of Women’s Jurists (NAWJ)

สำหรับกระบวนการวิชาสตรีศึกษา ในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ก่อนมีหลักสูตรสตรี ศึกษาขึ้นนั้น ได้มีการพูดคุยกันพอสมควร ผู้เขียนเองได้รับการสนับสนุนจากภาควิชาพื้นฐาน ทางการศึกษา และคณาจารย์ในภาควิชาส่งเสริมการศึกษา (การศึกษาผู้ใหญ่) และบริหาร การศึกษา จัดตั้งศูนย์สตรีล้านนาศึกษาขึ้น แม้กิจกรรมหลักของศูนย์ฯ คือการส่งเสริมผู้หญิง

เข้าสู่การเมืองท้องถิ่นและการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น แต่การบูรณาการเนื้อหาผู้หญิงและความรู้แบบผู้หญิงลงในบางกระบวนวิชาของภาควิชาและคณะเป็นความหวัง แม้จะเป็นเพียงแสงริบหรี่ที่ปลายอุโมงค์ กลุ่มคณาจารย์ต่างมีความใฝ่ฝันร่วมกัน ผู้เขียนเริ่มแสวงหาความรู้จากคณาจารย์ที่สนใจความรู้แบบผู้หญิง ทั้งภายนอกและในคณะศึกษาศาสตร์เท่าที่พูดคุยกัน วิชาซึ่งเป็นอาจารย์ในสาขาวิชานิติศาสตร์ได้ผสมผสานแนวคิดนิติศาสตร์สตรีนิยมในวิชาที่สอนอยู่บ้างแล้ว นอกจากนี้ ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาได้เริ่มบูรณาการความรู้แบบผู้หญิงอยู่ด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะกระบวนวิชาที่มีวารุณี ภูริสินสิทธิ์ และต่อมาเบ็ญจา จิรภัทรพิมลเป็นผู้รับผิดชอบและทำการสอน จากเอกสารหลักสูตรของภาควิชา เช่น กระบวนวิชา 160421 “สตรีศึกษาแนวสังคมวิทยา” (Women in Sociological perspective) ได้เปิดสอนในหลักสูตรระดับปริญญาตรีก่อนและหลังปี 2547 โดยมีวารุณี ภูริสินสิทธิ์ และต่อมาเบ็ญจา จิรภัทรพิมล เป็นผู้รับผิดชอบ กระบวนวิชามีขอบข่ายเนื้อหา ด้านทฤษฎีและแนวคิดทางสังคมวิทยาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างเพศชายและเพศหญิงในสังคมต่าง ๆ ในบริบทวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

ส่วนในคณะศึกษาศาสตร์ ผู้เขียนได้บูรณาการหน่วยความรู้แนวคิดสตรีนิยมในกระบวนวิชา 054330 “สังคมวิทยาการศึกษาเบื้องต้น” (Introduction to Sociology of Education) ตั้งแต่ปี 2533 หลังปี 2547 ได้เปิดกระบวนวิชา “การศึกษาและเพศภาวะ” ในคณะศึกษาศาสตร์ขึ้น กระบวนวิชาสังคมวิทยาการศึกษาเบื้องต้นเป็นวิชาบังคับเลือกของคณะศึกษาศาสตร์ตั้งแต่ระยะก่อตั้ง แต่เนื้อหาความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงและแบบผู้หญิงนั้นยังไม่ปรากฏในวิชานี้ นงเยาว์ เนาวรัตน์ (2548) ได้ขยายขอบข่ายวิชาจนมีเนื้อหาการศึกษาในมุมมองสตรีนิยม เช่น สตรีนิยมแนวเสรีนิยม สตรีนิยมสายรากเหง้า และสตรีนิยมสายมาร์กซิสต์ รวมทั้งมีกิจกรรมชวนผู้เรียนสำรวจตรวจสอบปัญหาของผู้หญิงที่กล่าวถึงในสังคมไทย เช่น ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา การจ้างงาน การเข้าถึงสิทธิพลเมืองของผู้หญิง และความรุนแรงในครอบครัว นงเยาว์เขียนไว้ในเอกสารประกอบการสอนวิชาข้างต้นทำนองว่า การศึกษาและโรงเรียนเป็นทั้งกลไกของรัฐที่คอยถ่ายทอดและผลิตซ้ำอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ (น. 14) อย่างไรก็ตาม เรื่องราวผู้หญิงที่เกาะเกี่ยวกับการศึกษาและความรู้นั้นมิได้ถูกทอดทิ้งจากการสอนในคณะศึกษาศาสตร์และสถาบันอื่นในเชียงใหม่เสียทีเดียว ดังปรากฏว่า ในปี 2534 วารสารศึกษาศาสตร์⁴ ของคณะศึกษาศาสตร์ วารสารแนวก้าวหน้า

⁴ วารสารศึกษาศาสตร์ ปีที่ 16 ฉบับที่ 2 “สตรีกับการศึกษาในสังคมไทย” เมษายน-กันยายน 2534

ยุคนั้น ตีพิมพ์บทความจำนวน 7 เรื่องเกี่ยวกับ “สตรีกับการศึกษาในสังคมไทย” คณะอาจารย์ที่เขียนบทความได้พบปะสนทนาและเล่าสู่กันฟังว่า การสอดแทรกความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงลงในวิชาที่สอนนั้น ทำได้ค่อนข้างยากเพราะขาดงานวิจัยรองรับรวมทั้งทัศนคติของเพื่อนร่วมงาน-องค์กรยังไม่ค่อยมองเห็นความรู้ลักษณะนี้ ทว่าในบางวิชาได้เริ่มขมิกลงไปบ้างแล้ว ความรู้ผู้หญิงที่ส่งเสียอยู่ในวารสารเล่มข้างต้น มีทั้งงานเขียนและงานแปล งานเขียนมีอาทิ “ประวัติศาสตร์การสถาปนาโรงเรียนสตรีในโรงเรียนกระแสหลักก่อน 2475” ของ สมโชติ อ่องสกุล “สถานะผู้หญิงล้านนาโบราณ : ศึกษาจากกฎหมาย” ของ ละมุล จันทรหอม อาจารย์ประจำวิทยาลัยครูเชียงใหม่ “ความมั่งหวังและความสำเร็จในงานอาชีพ: กรณีศึกษาอาจารย์ในสถาบันอุดมศึกษา” ของ วารุณี ภูริสินสิทธิ์ และ จามะรี พิทักษ์วงศ์ ผู้หญิงและสุขภาพ ของเน่งน้อย นครเขต ส่วนบทความแปลที่เป็นความรู้ของผู้หญิงอีก 4 เรื่อง คือ การรู้หนังสือ : เครื่องมือสร้างเสริมศักยภาพสำหรับสตรี และทำประเด็นท้าทาย สำหรับการรู้หนังสือของผู้หญิง อุษา ดวงสา แปล กำเนิดการครอบงำทางสังคมของเพศชาย จินตนา สุขจรรย์นัท และ ความดี ระเบียบสังคม สุขภาพและเงินตรา : สู่ทัศนะที่ลุ่มลึกและกว้างไกล ว่าด้วยเรื่องโสเภณีหญิงในเอเชีย นงเยาว์ เนาวรัตน์

จึงอาจกล่าวได้ว่า วิชาสตรีศึกษาที่เป็นความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงและแบบผู้หญิง และการสอนที่ชวนให้ผู้เรียนโต้แย้งกับความรู้และวิถีการสร้างความรู้แบบผู้ชายนั้น ได้ไหวตัวอยู่บ้างแล้วในสถาบันอุดมศึกษาเมืองเชียงใหม่ และทวีความเข้มข้นขึ้น เมื่อมีการเปิดหลักสูตรวิชาสตรีศึกษาในปี 2543 จนก่อตัวเป็นหน่ออ่อนของชุมชนสตรีนิยม ซึ่งผู้ก่อตั้งยอมรับว่าเป็นสตรีนิยมพันธุ์ทาง จุดยืนข้างต้นจึงถูกวิพากษ์อยู่บ่อยครั้งถึงความเป็นสตรีนิยมผิวขาวของสำนักเชียงใหม่

สตรีศึกษา ชุมชนสตรีนิยม: พื้นที่รียต่อ

ชุมชนสตรีนิยม ในความคิดของวิระดา (Virada, 2007) คือผลพวงของ “สตรีศึกษา” สตรีศึกษาจึงมิใช่เป็นความรู้อยู่บนหอคอยงาช้าง แต่เป็นปฏิบัติการ (activism) คอยป้องกันความรู้และเสียงผู้หญิงสู่พื้นที่สาธารณะ เพื่อต่อกรกับระบบอำนาจนำ สอนและวิจัยด้านสตรีศึกษาที่มุ่งหวังผลลัพธ์ เป็นเมล็ดพันธุ์ประเภท ชุมชนสตรีนิยมนั้น 1) “ประกอบสร้าง”

มี สมโชติ อ่องสกุลเป็นบรรณาธิการ

นักสตรีนิยมรุ่นใหม่ และ 2) สร้างความรู้แบบผู้หญิงเพื่อขับเคลือนสังคมสู่ความเสมอภาค และเป็นธรรม ส่วน พริศรา แซ่ก้วย และคณะ (2550: xii) บรรณาธิการวารสารจุดยืน ได้มอง “ผู้เรียน” ในวิชา/หลักสูตรสตรีศึกษาที่มีท่วงทำนองต่างจากบัณฑิตทั่วไปว่า “...ภาวะสำคัญ ของนักเรียนสตรีศึกษา คือ การนำเสนอข้อวิเคราะห์ที่ให้ความสำคัญกับประสบการณ์ชีวิต ของผู้หญิงอย่างจริงจัง และเป็นข้อวิเคราะห์ที่ทำให้ผู้อ่านไม่ว่าจะนิยมชมชอบสตรีศึกษา หรือไม่ ยอมรับว่าการไม่เห็นความสำคัญของประสบการณ์ชีวิตผู้หญิงในกิจกรรมการสร้าง ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสังคม จะผลิตความรู้ นอกจากจะไม่รอบด้านแล้ว ยังเป็นความรู้ ที่ผิดอีกด้วย...”

สตรีศึกษาในคุณค่านี้ มีทั้งความเป็นไปได้และข้อจำกัดที่รอวันคลี่คลาย เนื่องจาก ชุมชนสตรีศึกษา/สตรีนิยม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นพื้นที่รอยต่อ (Third space) ที่ก่อตัวและเบียดอยู่ในบ้านลอมปัญญาชนชนนิยม เป็นที่รับรู้ว่าเป็น the Third space แห่งนี้ก่อตัวขึ้นจากกลุ่มนักวิชาการชายขอบจำนวนหยิบมือเดียว ที่เริ่มมี พลังกำลังเข้มแข็งหลังปี 2539 เมื่อโครงการฯ มีสถานะเทียบเท่าภาควิชา และคณะ สังคมศาสตร์จัดสรรอัตรากำลังให้ 1 ตำแหน่ง เป็นนักวิจัยระดับปริญญาโท การเติบโตของ ความรู้สตรีศึกษาไทยจึงพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกเป็นสำคัญ โดยเฉพาะองค์กรระหว่าง ประเทศที่ให้ทุนสนับสนุนการสร้างความรู้เพื่อเพิ่มพูนสิทธิผู้หญิงและสังคมที่เป็นธรรม เริ่มตั้งแต่การปลูกสร้างอาคาร 1 หลัง กว้างขวางขนาด 2 ชั้น มีศูนย์เอกสารเป็นห้องสมุดที่ รวบรวมความรู้เรื่องผู้หญิง ทั้งในและต่างประเทศ ดังนั้นในปี 2543 หลักสูตรสาขาวิชาสตรี ศึกษาระดับมหาบัณฑิตศึกษาจึงได้ปรากฏตัวขึ้นในโลกอุดมศึกษาไทย และภูมิภาคเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ ปีแรกมีนักศึกษา 10 คน โดยมีนักศึกษาต่างชาติ 1 คน จากกลุ่มชาติพันธุ์ 3 คน ส่วนใหญ่เป็นหญิง (8 คน) วิชาที่เปิดสอนในหมวดวิชาบังคับ มีตั้งแต่ Introduction to Women’s Studies, Feminist Theory, Feminist Multiple Research Methods และ Women’s Studies Practicum (Virada, 2006: 16) วิชาเหล่านี้มีทั้งภาคทฤษฎี รวมทั้ง ประวัติศาสตร์สตรีศึกษา/สตรีนิยม กระบวนการวิจัยและการฝึกกระบวนการเคลื่อนไหว และการพัฒนาสังคมแนวสตรีนิยม นักศึกษาสำเร็จการศึกษารวมตลอดหลักสูตร 39 คน เป็น ไทย 21 คน และต่างชาติ 18 คน (ส่วนใหญ่เป็นนักศึกษาจากประเทศลาว)

ระยะ 5 ปีแรก ด้วยข้อจำกัดของบุคลากร คณาจารย์ผู้สอนมาจากต่างคณะ ต่างสถาบัน สรรพกำลังดังกล่าวมีทั้งนักวิชาการสตรีศึกษาและนักเคลื่อนไหว มีองค์กร ต่างประเทศสนับสนุนทรัพยากร ตั้งแต่ให้ทุนการศึกษา ทุนวิจัย ทุนจ้างเจ้าหน้าที่ดูแลห้องสมุด และจัดหาทรัพยากรการเรียนรู้ อาทิหนังสือตำราเรียน นับหลายพันรายการ ถัดมาจนปัจจุบัน

หลักสูตรได้รับการปรับปรุงหลายครั้ง นักศึกษาเข้าเรียนอีกประมาณ 27 คน ส่วนใหญ่กำลังอยู่ระหว่างการเขียนวิทยานิพนธ์ จนปี 2560 หลักสูตรระดับมหาบัณฑิตศึกษาและดุซมิบัณฑิตศึกษาได้ปีติรับนักศึกษา (เบญจมาภรณ์ ลอยมี, 2564) เนื่องจากขาดแคลนอาจารย์ประจำหลักสูตร ห้องสมุดถูกยุบจนยุติการให้บริการ ทุนวิจัยและกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อตักตวงจุดเปลี่ยนผันของพื้นที่รอยต่อแห่งนี้ ได้ส่งผลสะท้อนต่อหน่ออ่อนชุมชนสตรีนิยมอย่างไม่ต้องสงสัย แม้วาระระยะนี้ภาควิชาได้คืนรณเปิดกระบวนวิชาสตรีศึกษาในหมวดวิชาเลือกสำหรับนักศึกษาระดับปริญญาตรีขึ้นหลายกระบวนวิชา และนักศึกษารุ่นใหม่เริ่มสนใจสตรีศึกษามากขึ้นตามลำดับก็ตาม

ชีวิตของสตรีศึกษาที่ผ่านร้อนผ่านหนาวนับครั้งไม่ถ้วน สะท้อนผ่านทัศนะของวิระดา และนักวิชาการสตรีศึกษาไทยที่ว่า ความรู้สตรีศึกษานั้นมีสภาพแคระแกร็นมาโดยตลอด สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นต้นไม้ข้างรั้วที่แอบโตในสวนอันกว้างใหญ่ (Virada, 2007; พริศรา แซ่ก้วย และคณะ, 2550: xii) อย่างไรก็ตาม ปฏิเสธมิได้ว่านักวิชาการสตรีนิยมชายขอบกลุ่มเล็ก ๆ นี้ได้บ่มเมล็ดพันธุ์ ประเภทสำนักความคิดที่มีคุณค่ายิ่งไว้สู่คนรุ่นหลัง ความดีริ้นท่าทายระบบความรู้และบ้ำหลอมปัญญาชนแบบผู้ชายของสตรีศึกษาที่มี วิระดา ฉลาดชาย รมิตานนท์ และเหล่ากัลยาณมิตร มีอานิสงส์ไพศาลต่อแวดวงวิชาการ ดังปรากฏว่า วิทยานิพนธ์แม้มีจำนวนน้อยเรื่อง แต่ได้บันทึกความรู้จากประสบการณ์การดิ้นรนต่อสู้และอัตชีวประวัติผู้หญิงกลุ่มต่าง ๆ ไว้มากมาย มีทั้งแม่ฮ้าง แม่ซี แม่หญิงลาว แม่หญิงเชียงขวาง เวียดนาม และผู้หญิงชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เฝ้าบอกเล่าว่า “พี่ไม่มีความรู้” นอกจากนี้ ศิษย์เก่าเหล่านี้จำนวนหนึ่งมีบทบาทเป็นนักเคลื่อนไหวชายขอบในแวดวงชาติพันธุ์ เป็นนักวิชาการ และนักวิชาชีพ เช่น ครู นักสังคมสงเคราะห์ และพนักงานตำรวจ ผู้เขียนเองได้พบเจาศิษย์เก่าเหล่านี้บางคนในหมู่บ้าน ในเวทีการประชุมทั้งในประเทศและในภูมิภาค ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า อาจารย์วิระดา อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ คู่ชีวิตของอาจารย์วิระดา รวมทั้งคณาจารย์ และบุคลากรของภาควิชาและศูนย์ ทั้งในและนอกภาควิชา ได้บ่มเพาะหน่ออ่อนสตรีนิมรุ่นใหม่ไว้ไม่น้อย

หัวข้อถัดไปเป็นการชวนคุยเกี่ยวกับความเป็นไปได้ที่จะแปรเปลี่ยนห้องเรียนสตรีศึกษาไปสู่ชุมชนสตรีนิยม ท่ามกลางความอ่อนเปลี้ยของหลักสูตรสตรีศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา

ห้องเรียนพื้นที่ร่อยต่อ: อำนาจ เสียง และการตื่นรู้

ห้องเรียนสตรีศึกษา ซึ่งเป็นพื้นที่ร่อยต่อ (The Third Space) ระหว่างจินตนาการของสตรีนิยมกับโรงหลอมปัญญาชนแนวชนบนนั้น เริ่มต้นด้วยคำถามว่าด้วย “อำนาจ” (power/authority) และการตรวจสอบอำนาจนาชนิดในห้องเรียน สตรีนิยมมองอำนาจในทัศนะใหม่ อำนาจมิได้เป็นมรดกของโครงสร้างที่เป็นพลังกดทับเพียงด้านเดียว แต่อำนาจเกิดขึ้นจากการประสานร่วมมือ (productive or repressive forces) อำนาจลักษณะนี้เป็นสมรรถนะ/ศักยภาพในการผลิตสร้างสิ่งใหม่ อวยพร เซ็อนแก้ว (2558: 32) อธิบายอำนาจลักษณะที่สองว่า เป็นสมรรถนะ/ศักยภาพ/พลัง/ซ่อนอยู่ภายในส่วนลึกของจิตใจบุคคลและกลุ่มที่บุคคลและกลุ่มกอบกู้ขึ้นมาได้โดยผ่านการศึกษาและฝึกอบรม การศึกษาและฝึกอบรมลักษณะนี้เน้นกระบวนการฝึกฝนผู้เรียนให้รับฟังจิตใจตัวเองอย่างซื่อสัตย์ อวยพรเรียกอำนาจลักษณะนี้ว่า “ภาวะทางจิตวิญญาณ” (น. 32) ในขณะที่ วีดอน (Weedon, 1987 as cited in Schoeman, 2015: 4) เผยว่าอำนาจก่อตัวขึ้นในปฏิสัมพันธ์ทางสังคมหนึ่ง ๆ ที่ผู้กระทำการหยิบใช้ประวัติศาสตร์ ภาษา และการเมืองในบริบทนั้น ๆ สร้างอำนาจขึ้นให้ตนและกลุ่มตน อำนาจจึงเป็นกระบวนการทางสังคม มากกว่าเรื่องของจิตวิทยา ผู้กระทำการสามารถหยิบใช้อำนาจข้างต้นไปในทางใดทางหนึ่งหรือใช้ทั้งสองทาง เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นได้ เช่นใช้ในการกดทับ ควบคุมหรือต่อรองนึ่งเฉย ดังนั้นห้องเรียนมิใช่ห้องสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แวดล้อมด้วยกัลยาณมิตร และปลอดภัยต่อการสนทนาเชิงใคร่ครวญวิพากษ์ แต่เป็นปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนด้วยอำนาจนาชนิด การทบทวนและสลายอำนาจทุกรูปแบบที่ครอบงำห้องเรียนจึงหนักหน่วงซับซ้อน หินก้อนแรกที่สตรีนิยมต้องประชิด คือ อำนาจและความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างครูกับนักเรียนที่มีใช้สมรรถนะพลังสร้างสรรค์ แต่อำนาจกดทับสำแดงถึงความสูงต่ำ ดำขาวอยู่ในห้องเรียน จนมีสภาพเป็นวัฒนธรรม “อันดีงาม” อยู่ได้พรม อำนาจเช่นนี้จะโยกคลอนและสลายได้อย่างไร

คอลลินส์ (Collins, 2015) นักสังคมวิทยาผิวสี เสนอให้ปลดปล่อยการครอบงำกดทับในห้องเรียนโดยวิเคราะห์สภาพตำแหน่งแห่งที่ (positionality) ของครู ซึ่งมีความทับซ้อนหลากหลายของอัตลักษณ์ (intersectionality of identities) ตำแหน่งแห่งที่เปรียบเสมือนต้นธารของเสียง (voice) อารมณ์ความรู้สึก และประสบการณ์ของผู้กระทำ/ถูกกระทำ ที่แสดงผ่านการใช้ไวยากรณ์ ภาษาท่าทาง อัตวิสัย และความเป็นองค์ประธาน/ผู้ถูกควบคุมในแง่นี้ ตำแหน่งแห่งที่ของครูและผู้เรียนจึงกลายเป็นแก่นกลางที่ต้องศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงอำนาจในห้องเรียน ส่วนเสียงและการเปล่งเสียงนั้นมีความหมายมากกว่าการมีส่วนร่วม

คุณลักษณะตามตอบของผู้เรียน หากสะท้อนคุณภาพที่เด็กสามารถแสดงออกถึงวิถีคิด ประสบการณ์ และอารมณ์ความรู้สึกที่เก็บซ่อนอยู่ในส่วนลึก การวิพากษ์เสียงครูและความรู้ อื่น ๆ อย่างใคร่ครวญ รวมถึงการตอบโต้ ต่อรองเพื่อปฏิบัติการก้าวข้ามชนบจารีต

พิสิษฐ์ นาสี (2564: 90) อธิบายว่า กระบวนการสอนที่รับฟังเสียงผู้เรียน คือ 1) ครูให้ข้อมูล/สื่อ/บทเรียน ซึ่งเปิดสู่ 2) การถกเถียงในห้องเรียน และ 3) การสานเสวนาที่ นำโดยครู ซึ่งเปิดสู่ 4) การสานเสวนาที่นำโดยผู้เรียน โดยที่ห้องเรียนได้สร้างอำนาจยึดหยุ่น สู่การรับฟังเสียงทุกเสียง การทบทวนอำนาจของครูและความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์ จึงเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการกอบกู้เสียงและอำนาจภายในของผู้เรียนขึ้นมาใหม่ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสิ่งเหล่านี้ได้ถูกลดทอนซ้ำแล้วซ้ำเล่าในห้องเรียนตามชนบนิยาม ดังนั้น คำถามที่ เกาะกินจิตวิญญาณครู/นักวิชาการสตรีศึกษา คือ ครูจะสร้างสรรค์อำนาจอย่างไรเพื่อนำพาศิษย์ ไปสู่การปลดปล่อยภาวะไร้ตัวตน โดยถือว่าอำนาจของครู มิใช่เป็นอำนาจประเภทครอบครอง บงการผู้อื่น (power over/power to) แต่เป็นอำนาจที่ส่งพลังบวกให้แก่กัน เป็นศักยภาพ และเป็นสมรรถนะร่วม (energy/capability and potentiality)

การทบทวนและการเผยแพร่ีอำนาจและตำแหน่งแห่งที่ของครู ในห้องเรียนสตรี ศึกษาอีกนัย นอกจากจะเพิ่มอำนาจและเสียงของศิษย์แล้ว ยังกระทำเพื่อเสริมอำนาจครู ในห้วงเวลาเดียวกัน เนื่องจากครูสตรีศึกษามักมีอัตลักษณ์พาดผ่านความเป็นชายขอบอื่น ๆ อีกด้วย เช่น เพศภาวะหญิง, คนผิวสี, เป็นชนชั้นล่างในระบบเศรษฐกิจ สิ่งเหล่านี้ประกอบสร้าง ให้ครูมีสถานะชายขอบในองค์กรวิชาชีพ และมีต้นทุนต่อรองกับวัฒนธรรมองค์การอย่างจำกัด พัฒนาการด้านสตรีศึกษาของสำนักเชียงใหม่ และนานาชาติล้วนเผยว่า ครูสตรีศึกษาเผชิญ กับความตึงเครียด ในการนำแนวคิดสตรีนิยมเข้าสู่พื้นที่วัฒนธรรมในโลกวิชาการ พื้นที่ที่มีการครอบงำโดยระบบชายเป็นใหญ่และชาตินิยมมาอย่างยาวนาน

การทบทวนอำนาจในห้องเรียนและการให้เอกสิทธิ์แก่เสียงผู้เรียนนั้น มีการพูดถึง บ่อยครั้งขึ้น ในสังคมไทย ตั้งแต่ย่างเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 อาทิ ในหลักสูตรการฝึกอบรมแนว สตรีนิยมที่พัฒนาโดยศูนย์ผู้หญิงเพื่อสันติภาพและความยุติธรรมนานาชาติ (อวยพร เชื้อนแก้ว, 2558); กลุ่มครูรุ่นใหม่ เช่น กลุ่มพลเรียน กลุ่ม Inskul ซึ่งเป็นพื้นที่แบ่งปันการสอน ของครู; กลุ่มเยาวชน เช่น กลุ่มนักเรียนเลว กลุ่มไทยซีวิค (Thai Civic); และในห้องเรียน ต่าง ๆ เช่น ในห้องเรียนเตรียมนักวิชาชีพสังคมสงเคราะห์ คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กิติพัฒน์ นนทปัทมะดุล, 2549, อ้างใน นางเยาว์ เนาวรัตน์, 2561 : 81) ห้องเรียนเพศวิถี ชายแดนใต้ปัตตานี ของกลุ่มบุค (อันธิดา แสงชัย, 2560) และกลุ่ม โรงน้ำชา รวมทั้งห้องเรียนเตรียมครูในคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (นางเยาว์

เนาวรัตน์, 2551; 2561; พิสิษฐ์ นาสี, 2564) และห้องเรียนเตรียมครูในคณะวิทยาการ
เรียนรู้และศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (ไอเรศ บุญฤทธิ์ และคณะ, 2564)
เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การทบทวนอำนาจในห้องเรียนยังคงจำกัดอยู่ในวงย่อย ๆ และเป็นหัวข้อ
แปลกปลอมในขอบของห้องเรียนไทย

ส่วนห้องเรียนสตรีศึกษาในหลายประเทศ ที่เน้นย้ำกระบวนการสร้างความรู้ที่
ให้เอกลักษณ์แก่เสียงของผู้ไร้เสียงนั้นได้ขยายวงไปสู่ห้องเรียนโรงเรียนสาธารณะ (public
school) อย่างมีชีวิตชีวา เนื่องจากการศึกษาเพื่อเสริมพลังอำนาจผู้หญิง ความเป็นพลเมือง
และประชาธิปไตยเป็นเป้าหมายหนึ่งในยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ยั่งยืนของโลกในศตวรรษนี้
บทความนี้ จึงจะกล่าวถึงงานชิ้นสำคัญ ๆ ในการสร้างเสียงและการเปล่งเสียงพอสั่งเขป
เริ่มจากงานของ มาฮาร์และเตเตรียลต์ (Mahar and Tetreault, 1994 as cited in Tisdell,
1998: 140) มาฮาร์และเตเตรียลต์ ได้เสนอวิธีการสอน/การเรียนรู้ในชุมชนสตรีนิยมที่เรียกว่า
“ตาที่สาม” (the Third-eye) ตาที่สามเป็นทั้งมุมมองและกลยุทธ์การวิเคราะห์การรู้
ที่คลี่ให้เห็นว่าความรู้และการสร้างความรู้ได้ก่อรูปจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกและคนอื่น
ระหว่างผู้เหนือและผู้ต่อยกว่า มาฮาร์และเตเตรียลต์ เผยว่าการใช้ตาที่สาม ทำความเข้าใจ
กับความรู้ที่ฝังอยู่ในเนื้อในตัวผู้หญิง จะนำผู้หญิงไปสู่วิธีการรู้ (way of knowing) แบบใหม่
การรู้ให้ความสำคัญแก่ตำแหน่งแห่งที่และบริบทเฉพาะของผู้หญิงและคนอื่น อย่างรอบด้าน
นอกจากนี้ ตาที่สามยังเปิดโลกทัศน์ให้ผู้เรียนประเมินความเป็นไปได้ในการก้าวข้ามความรู้
ชุดเก่าและความสัมพันธ์ที่ไม่พึงปรารถนาอีกด้วย

ส่วนงานมิดเดิลตัน (Middleton, 1978; 1994) ได้เสนอวิธีการสอนแบบย้อนมอง
อัตชีวประวัติตัวเอง (Life History Analysis Approach - LHSA) มิดเดิลตันเป็นนักสังคม
วิทยาสตรีนิยม ผู้ซึ่งว่าศาสตร์การสอนของนักปฏิบัติการศึกษาสตรีนิยมตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่า
ประชาชน/ผู้หญิงจะเรียนรู้ได้ดีที่สุดโดยผ่านการย้อนมองอัตชีวประวัติตัวเองอย่างใคร่ครวญ
เริ่มต้นจากทบทวนย้อนมองประสบการณ์และอารมณ์ความรู้สึกภายในตน โดยอาศัยกรอบ
อ้างอิงชุดต่าง ๆ ที่เป็นโลกทางสังคม โลกทางสังคมคือโลกที่ผู้หญิงและเด็กหญิงเติบโตและ
เรียนรู้เกี่ยวกับตัวเองและคนอื่นอย่างไม่ขาดสาย งานของมิดเดิลตันได้เสนอให้ห้องเรียนสตรี
ศึกษาใช้ LHSA ในการชี้ช่องให้ผู้เรียนได้เชื่อมโยงตัวตนภายใน สรีระภายนอก ประวัติศาสตร์
ส่วนบุคคล/กลุ่ม และโครงสร้างทางสังคม ที่สำคัญอิทธิพลต่อกันเป็นห่วงโซ่ต่อเนื่อง วิธีสอน
ข้างต้นเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ใคร่ครวญและตีความใหม่เกี่ยวกับประสบการณ์ที่บ่มเพาะ
จากวัฒนธรรมครอบงำระบบต่าง ๆ แสดงตัวผ่าน ขนบ ภูมิทัศน์ ภาษา ท่าทาง พิธีกรรม
การแต่งกาย เสื้อผ้า อาหาร

นักสตรีนิยมที่บุกเบิกวิธีการสอนและการเคลื่อนไหวโดยใช้อัตชีวประวัติจัดการเรียนรู้และให้เอกสิทธิ์ในการเปล่งเสียงอีกคนคือ ฮุคส์ (hooks, 1994) ฮุคส์อยู่ในกลุ่มสตรีนิยมผิวสี ยืนหยัดทั้งในงานเขียนและงานสอนว่า การสอนคือการปฏิบัติการสู่อิสรภาพ ฮุคส์ใช้กลวิธีการสอน ที่ยึดโยงกับวิถีชีวิตประจำวันของผู้เรียน (personal is the focus) หนังสือรวมบทความเกี่ยวกับความคิดและการสอนชื่อ Teaching to Transgress : Education as the Practice of Freedom (1994) ได้ประมวลความคิดและการสอนสู่วิถีอิสรภาพไว้หลากหลายรูปแบบ เช่น การสอนที่ไชรอนกรรรมและอัตชีวประวัติผู้หญิงผิวดำเป็นฐาน และการสอนผ่านโครงการ กิจกรรม และการประพันธ์/เล่าเรื่อง วิธีการสอนเหล่านี้มีจุดยืนร่วมกันคือ สร้างชุมชนสตรีนิยมบนฐานความแตกต่างหลากหลาย ฮุคส์เรียกวิธีการสอนแบบต่าง ๆ ของตัวเองว่า “Engaged Pedagogy - EP” ห้องเรียน EP ของฮุคส์ มีเป้าประสงค์เชิงผลลัพธ์คือ เขย่าอำนาจนิยม การเหยียดเพศ และการเหยียดสีผิว โดยการบ่มเพาะผู้เรียนให้เติบโตทั้งในมิติอารมณ์ความรู้สึก และสติปัญญา การมองอารมณ์ความรู้สึกว่าเป็นทั้งความรู้และการเมืองในงานของฮุคส์นั้น กลายเป็นต้นทุนสำคัญของศาสตร์การสอนสตรีนิยมในสังคมหลังสมัยใหม่ ที่ห้องเรียนเป็นดินแดนแห่งพหุอัตลักษณ์ ผู้เรียนมีสถานะทั้งผู้รุกรานและชายขอบ การวิพากษ์ความรู้ และคลี่ประสบการณ์ของตัวเองและผู้อื่น จึงรุกรานอารมณ์ความรู้สึก เบื้องลึกของกันและกัน ห้องเรียนในความหมายที่เป็น ‘พื้นที่ซักซ้อมเส้นทางสู่อิสรภาพ’ จึงต้องมองอารมณ์ความรู้สึก เช่น ความโกรธ กลัว สิ้นหวัง เป็นทั้งความรู้ว่าด้วยการกดทับ และปฏิบัติการตอบโต้ของผู้ถูกกดทับ (Bauer, 2000)

ห้องเรียน ที่มุ่งมั่นกอบกู้อำนาจและเสียงของกลุ่มผู้ไร้เสียงได้ไหลทวนน้ำอยู่ในภาควิชาสตรีศึกษานานาชาติตั้งแต่เริ่มบุกเบิก อารมณ์ความรู้สึก และท่วงทำนองลักษณะนี้แทรกอยู่ในวิชาสตรีศึกษา ภาควิชาสตรีศึกษา ณ สำนักมหาวิทยาลัยเช่นกัน ส่วนหนึ่งสะท้อนผ่านกิจกรรม Gender Talk ที่ได้รับการออกแบบเป็นกิจกรรม/โครงการผู้เรียน นอกจากนี้ การเคลื่อนไหวและกิจกรรมที่สะท้อนการปฏิเสธ/ไม่จำนนต่อภาวะถูกกดทับ ยังกรุ่นอยู่ในห้องเรียนอื่น ๆ ในภาควิชาเพื่อนบ้าน เช่น ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (ดูจากงานของ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และเก่งกิจ กิติเรียงลาภ) และห้องเรียนในคณะต่าง ๆ อีกไม่น้อยทีเดียว ณ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ผลลัพธ์ห้องเรียนเหล่านี้ สะท้อนจากการก่อเกิดวิชา การวิจัย และการเคลื่อนไหวของกลุ่มเชียงใหม่ไพรด์ และเสวนาประเด็นที่เกี่ยวกับผู้หญิง ความรุนแรง LGBTQ สตรีนิยม และอารมณ์ความรู้สึก ที่มีอยู่เป็นห่วง ๆ ห้องเรียนเหล่านี้มักใช้อัตชีวประวัติ ทั้งของปัจเจกและของกลุ่ม เป็นองค์ความรู้ เพื่อปลุกความตื่นรู้ในตน เพื่อเปล่งเสียงบ่อนความรู้สู่สาธารณชนอย่างเร้าร้อน

ส่วนงานวิจัยของนักวิชาการสตรีศึกษาต่างสถาบัน มีให้อ่านพอสมควรเช่นกัน เช่น งานวิจัยของ สุชาติ ทวีสิทธิ์ (2562) เรื่อง “การเข้าถึงความยุติธรรมในระบบกฎหมายพหุลักษณะของกลุ่มผู้หญิงชาติพันธุ์ในประเทศไทย : ผู้หญิงชาติพันธุ์ม้งและผู้หญิงมาเลย์-มุสลิม” ผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้แนวคิดสตรีนิยมมาปลูกความตื่นรู้ในตัวผู้หญิงและชุมชน สุชาติเรียกวิธีการวิจัยลักษณะนี้ว่า CO-FPAR ตัวแบบ CO-FPAR ผสมผสานระหว่างแนวคิดสตรีนิยม (feminist perspective) กลยุทธ์การจัดการชุมชน (community organizing strategy) และวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) โครงการ CO-FPAR ได้บรรลุผลลัพธ์ ทั้งในด้านการสร้างความตื่นรู้และการเป็นผู้กระทำการขึ้นในตัวตนผู้หญิง จากเดิมที่ที่ยอมรับสถานะความเป็นรองของตนด้วยความเชื่อฝังหัวว่าตนเองอ่อนแอ และไม่ควรมีสิทธิ์ใด ๆ เท่าเทียมกับผู้ชาย มาสู่ความเชื่อเรื่องเท่าเทียมกัน

กิจกรรมและการวิจัยลักษณะนี้ แม้มีอยู่เพียงหยิบมือเดียว แต่ได้บุกเบิกกลยุทธ์ต่าง ๆ ที่ให้คนเท่าเทียมกัน พลิกฟื้นคืนอำนาจแก่ผู้ไร้เสียงสู่เวทีแห่งอิสรภาพแห่งตน โดยที่กลยุทธ์พลิกฟื้นวัฒนธรรมห้องเรียนในชุมชนนั้น ผสานทั้งการรื้อสร้างอำนาจครู-ศิษย์ การรับฟังเสียง การเกื้อกูลแบ่งปัน (caring) การสร้างความไว้วางใจ (trust) และความเชื่อมั่นในอำนาจร่วม

การทบทวนประวัติศาสตร์ศึกษาของสำนักเชียงใหม่ ในบทความนี้ มุ่งเผยเคล็ดการอุทิศตนของอาจารย์วิระดา สมสวัสดิ์ ผู้ให้คุณค่ากับความรู้แบบผู้หญิง วิธีการเรียนรู้และปฏิบัติการในอุดมศึกษา เพื่อนำส่งผลลัพธ์ต่อชุมชนผู้หญิงและต่อเหล่าผู้ไร้เสียง บทความพยายามชี้ให้เห็นคุณค่าของสตรีศึกษาต่อการศึกษาของผู้ถูกกดทับทุกหมู่เหล่า อิทธิพลของสตรีศึกษาลักษณะนี้ได้ไหลทวนน้ำอยู่ในโลกความรู้ ทั้งในและนอกอุดมศึกษาบ้างตามสมควร อาทิเช่น วิทยาการวิจัย ศาสตร์การสอนและสร้างความรู้ และการปฏิบัติการเคลื่อนไหวหลากหลายประเภท ทว่าประเด็นที่น่าใคร่ครวญในสถานการณ์ปัจจุบัน คือ สตรีศึกษา ของสำนักเชียงใหม่ ที่เพิ่งก่อรูปแตกใบอ่อน กลับถูกเบียดขับตกอยู่ในวงล้อมเสรีนิยมใหม่ทางการศึกษา และของกระแสชาตินิยม โครงครอบเช่นนี้ได้เกาะกุมจิตสำนักผู้บริหาร ทุน และสติปัญญาของอุดมศึกษาที่เชื่อว่าความรู้ มีมูลค่าเมื่อให้ผลคุ้มค่าทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงของชาติ ตามวิถีชนชั้นนำ จรรโลงความยั่งยืนของชนวิวัฒนาการคนไม่เท่ากัน จนแทบไม่หลงเหลือทรัพยากรใด ๆ สำหรับความรู้เพื่อการเปลี่ยนผ่านสู่ความมั่นคงในชีวิตและอิสรภาพของมนุษย์ โดยเฉพาะของกลุ่มผู้ไร้เสียง

บรรณานุกรม

- กรวิภา วิลลาส. (29 กรกฎาคม 2564). อดีตอาจารย์คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยพายัพ. เชียงใหม่. สัมภาษณ์.
- จีระนันท์ พิตรปรีชา (2518). *โลกที่สี่*. กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ สจม. กลุ่มผู้หญิง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นงเยาว์ เนาวรัตน์. (2548). *สังคมวิทยาการศึกษาในยุคโลกาภิวัตน์*. เชียงใหม่ : ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. _____ . (2551). *การศึกษาระบบโรงเรียน : การสร้างตัวตนและความ เป็นอื่นของผู้หญิง*. เชียงใหม่ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. _____ . (2561). *การศึกษาของผู้หญิง: ตัวตนและพื้นที่ความรู้*. เชียงใหม่: มูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท และสาขาวิชาสังคมศาสตร์การศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เบญจมาภรณ์ ลอยมี. (23 สิงหาคม 2564). เจ้าหน้าที่ประจำภาควิชาสตรีศึกษา. เชียงใหม่. สัมภาษณ์.
- เบญจวรรณ ณ เชียงใหม่. (27 กรกฎาคม 2564). อดีตอาจารย์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เชียงใหม่. สัมภาษณ์.
- พริศรา แซ่ก้วย และคณะ. (2550). บทบรรณาธิการ. *วารสารจุดยืน*, 1(1), xi-xxiv.
- พิสิษฐ์ นาสี. (2564). แนวคิดเรื่องเสียงและการแปลงเสียงเพื่อเสริมพลังอำนาจผู้เรียน. *ศึกษาศาสตร์สาร*. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 5(2), 92-103.
- สมโชติ อ่องสกุล. (บ.ก.). (2534). สตรีกับการศึกษาในสังคมไทย. *วารสารศึกษาศาสตร์*, 16(2).
- สุชาติ ทวีสิทธิ์. (2562). *การเข้าถึงความยุติธรรมในระบบกฎหมายพหุลักษณะของกลุ่ม ผู้หญิงชาติพันธุ์ในประเทศไทย: ผู้หญิงชาติพันธุ์ม้งและผู้หญิง มาเลย์-มุสลิม*. นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อมรา พงศาพิชญ์. (2528). สตรีศึกษาในประเทศไทย. *วารสารสังคมศาสตร์*, 22(2), 33-51.
- อวยพร เขื่อนแก้ว. (2558). *เส้นทางสู่การเปลี่ยนแปลง : เพศและความเป็นธรรมบนฐาน จิตวิญญาณและการเรียนรู้ด้วยหัวใจ*. นครปฐม : แผนงานสุขภาวะผู้หญิงและ ความเป็นธรรมทางเพศ สมาคมเพศวิถีศึกษา.

- ไอยเรศ บุญฤทธิ์ และคณะ. (2564). *ถอดรหัสประเด็นการศึกษา : ได้พร้อมแห่งความดีงาม*. กรุงเทพฯ : คณะวิทยาการเรียนรู้และศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Almansori, S. (2020). Feminist pedagogy from pre-access to post-truth: A genealogical literature review. *Canadian Journal for New Scholars in Education*, 11(1), 54-68.
- Bauer, M. (2000). An essay review: Implementing a liberatory feminist pedagogy: bell hooks's strategies for transforming the classroom. *Melus*, 25(3/4), 265-274.
- Boxer, M. J. (1978). Closeup: Women's studies department at San Diego City University of New York (CUNY), CUNY Academic Works. *Women's Studies Quarterly, Archives and Special Collections*. Retrieved from <https://academicworks.cuny.edu/wsq/260>
- Boxer, M. J. (1982). For and about women: The theory and practice of women's studies in the United States. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7(3), 661-695.
- Campbell, K. (2002). Power, voice and democratization: Feminist pedagogy and assessment in CMC. *Journal of Educational Technology & Society*, 5(3), 27-39.
- Collins, P. H. (2015). Intersectionality's definitional dilemmas. *Annual review of sociology*, 41, 1-20.
- Crouch, B. (2012). Finding a voice in the academy: The history of women's studies in higher education. *The Vermont Connection*, 33(1), 16-23.
- Fisher, B. (1986). What is feminist pedagogy? *The Radical Teacher*, 18, 20-25.
- hooks, B. (1994). *Teaching to transgress: Education as the practice of freedom*. New York: Routledge.
- _____. (2000). *Feminist theory: From margin to center*. London: Pluto Press.
- Kaplan, G., Bottomley, G., & Rogers, L. (2004). Obituary, Alice Madge Dawson 1908-2003. *Australian Feminist Studies*, 19(43).
- Lather, P. (1984). Critical theory, curricular transformation and feminist mainstreaming. *Journal of Education*, 166, 49-62.

- Middleton, S. (1987). Feminist educators in a university setting: A case study in the politics of 'educational knowledge'. *The Australian Journal of Education Studies*, 8(1), 25-47.
- _____. (1993). *Educating feminists: Life histories and pedagogy*. New York: Teachers College Press.
- Myers, C. D. (2002). Gendering the 'Wisconsin Idea': The Women's Self-Government Association and University Life, C. 1898-1948. In Joyce Goodman & Jane Martin (Eds.), *Gender, Colonialism and Education: The Politics of Experience* (pp. 148-173). New York: Routledge.
- Schoeman, S. (2015). Feminist pedagogy as a new initiative in the education of South African teachers. *koers*, 80(4), 1-9.
- Shor, I. (2012). *Empowering education: Critical teaching for social change*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shrewsbury, C. M. (1993). What is feminist pedagogy? *Women's Studies Quarterly*, 21(3/4), 8-16.
- Tisdell, E. J. (1998). Poststructural feminist pedagogies: The possibilities and limitations of feminist emancipatory adult learning theory and practice. *Adult Education Quarterly*, 48(3), 139-156.
- Somswasdi, V. (2006). *With hindsight, heading forward: Integrative Thai feminist standpoint*. Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University.
- _____. (2007). Countering hegemonic patriarchy: Stance of and challenges to Women's Studies in Thailand. *stance*, 1(1), 3-36.
- Webb, L. M., Allen, M. W., & Walker, K. L. (2002). Feminist pedagogy: Identifying basic principles. *Academic Exchange*, 6(1), 67-72.
- Weiler, K. (1991). Freire and a feminist pedagogy of difference. *Harvard Educational Review*, 61(4), 449-475.